

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XVIII – 70-Х РР. XIX СТ

На основі широкого кола архівних, статистичних німецькомовних джерел проаналізовано походження волинських німців, динаміку їх чисельності та регіони компактного поселення.

Ключові слова: німецькі колоністи, меноніти, Волинська губернія

Проблеми історії німців України загалом і Волині зокрема давно цікавили вчених. Однак у багатьох загальних роботах із питань соціально-економічного розвитку, освіти, етнографії, краєзнавства міграційні процеси серед німецького населення Волинської губернії у XVIII -70-х роках XIX ст. не знаходили достатнього відображення. Деякі аспекти колонізації регіону знайшли відображення в роботах В.В. Надольської, М.В. Бармака, М.П. Костюка, Ю.М. Поліщука, О.Г. Суліменка, а також в німецьких дослідників М. Арндта, Х. Шмідта, Б. Праксенталера та інших. Мета і завдання статті полягає в здійсненні комплексного аналізу процесів переселення німецьких колоністів на Волинь у кінці XVIII – 70-х рр. XIX ст., з'ясуванні особливостей їхнього розселення в регіоні.

З 1800 до 1861 рр. більшість німців прибувала з Пруссії і Царства Польського. Потік колоністів на Волинь різко зростає з 30-х рр. XIX ст., після придушення польського повстання і напередодні скасування кріпосного права.

У першій половині XIX ст. німці здебільшого селилися в Луцькому, Рівненському і Житомирському, дещо менше - у Новоград-Волинському повітах. У Луцькому повіті було засновано такі колонії як Стара Запуть, Тарноволя, Станіславівка; у Рівненському - Бересловець, Антоніїв, Зеленка [5, с. 31].

Поселенці, які прибували на територію Волинської губернії, розселялися окремими родинами в колоніях, що вже існували й отримували там від поміщиків земельні наділи на однакових з першими поселенцями умовах. Інші ж або брали в землевласників в оренду відрубні ділянки землі, або ж купували їх у складчину і селилися групами сімей, утворюючи нові колонії. Таких колоній у період з 40-х до кінця 50-х рр. XIX ст. на Волині було засновано 21. За роками цей процес розподілявся таким чином [11, с. 4]

1840 р. – 1 1853 р. – 1

1842р. – 4 1856 р. – 1

1843р. – 2 1857 р. – 3

1848р. – 1 1858 р. – 5

1849р. – 1 1859 р. – 2

Німецький дослідник В. Гізбрехт вказує і на популярні для поселення німців повіти. На його думку, найбільш активно вони оселялися в Луцькому і Рівненському повітах, де до 1858 р. було засновано 13 колоній, серед яких у Луцькому знаходилися такі: Валер'янівка, Нова Земля, Мар'янівка, Березолупи, а в Рівненському: Хотинка, Анісловка, Мозулки. Усі нові поселення переважно отримували імена дітей, які першими народилися на новому місці: Жозефін, Анете та ін. [5, с. 32]. На думку А. Забеліна у період з 1830 до 1860 рр. включно у Волинську губернію переселилося 11424 особи й було засновано 139 колоній. За роками цей процес розподілявся таким чином:

Поселень Осіб

1787-1800 1 245

1800-1830 5 1001

1830-1860 139 11424

Звідси видно, що в друге тридцятиліття XIX ст. кількість переселенців порівняно з першим збільшилась в одинадцять разів, а кількість заснованих колоністами поселень зросла в 23 рази [7, с. 166].

До 1861 р. російське законодавство суворо дотримувалося правил про недопущення іноземців до володіння землею, що дещо стримувало потік переселенців. Їм дозволяли влаштовувати фабрики і заводи та використовувати для цієї мети не більше, як 300 десятин землі. При цьому закон вимагав, щоб іноземці протягом десяти років прийняли російське підданство, інакше вони позбавлялися цієї власності або ж повинні були продати свій заклад особам, які мали право на володіння землею.

Аналіз джерел показує, що переважна більшість німецьких поселень у регіоні була малочисельною і складалася з 20-30 господарств. Найбільші німецькі колонії нараховували до 100 господарств. У 1859 р. такими були: Фрідріхсдорф – 305 мешканців, Жозефін – 200, Березолупи – 150, Тарноволя – 100, Хотинка – 114 осіб.

Зібрані А. Забелінін дані про кількість іноземних колоністів в повітах губернії в 1861 р. дають нам можливість проаналізувати особливості їхнього територіального розміщення в регіоні:

Таблиця 2

Кількість іноземних колоністів в повітах Волинської губернії

у тому числі:

Повіти Вихідці з

Царства

Польського

Іноземні піддані

Всього

Житомирський 3179 1463 4642

Овруцький 417 168 585

Новоград-Волинський 1600 133 1733

Рівненський 1463 444 1907

Луцький 2044 1687 3731

Ковельський 30 26 56

Володимир-Волинський 475 102 577

Дубненський 32 131 163

Кременецький 27 92 119

Острозький 32 40 72

Старокостянтинівський _ 93 93

Ізяславський 121 13 134

Разом: 9420 4392 13812

Дані таблиці свідчать, що до 1861 р. кількість колоністів значно зросла і досягла вже 13711 осіб обох статей, з яких 32% були іноземними підданими. Більша частина всіх поселенців жила в Житомирському й Луцькому повітах, інші були зосереджені в Рівненському, Новоград-Волинському, Овруцькому і Ковельському повітах. Тобто в переважній більшості колоністи засновували свої господарства в південній частині Полісся. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що тут була дешевша і краща земля.

У 60-х роках XIX ст. кількість німецьких колоній у Волинській губернії починає різко зростати. На наш погляд, причинами цього були:

скасування кріпосного права, унаслідок чого поміщики-власники великих маєтків, позбувшись дармової робочої сили, були готові прийняти значну кількість фермерів та орендарів;

поява закону 19.02.1861 р., який дозволяв віддавати поміщицькі землі в оренду особам усіх станів, не виключаючи й іноземців;

відміна пільг іноземцям, які проживали в Царстві Польському.

Таким чином, можливість довгострокової оренди землі (до 36 років) і її дешевизна сприяли заохоченню німців до переселення на Волинь, оскільки тут було багато малозаселених територій. Цьому також сприяла й політика російського царизму. Царським указом від 18 грудня 1861 р. їх звільнили від військової служби, а указами від 5 і 23 березня 1867 р. німці, як і росіяни, звільнялися від податків при купівлі нерухомості в західних губерніях імперії [9, с. 131].

Після скасування кріпосного права, появи названих вище указів почалася нова хвиля масової німецької колонізації Волині [7, с. 167].

Німецькі колоністи йшли в Росію шляхом з Варшави на Брест-Литовськ, Ковель, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, який зв'язував Південно-Західну Росію з Центральною Європою. Трохи пізніше були побудовані залізниці, які з'єднували Брест-Литовськ, Ковель, Рівне, Київ і Рівне, Сарни, Лунінець (Білорусь), Вільно з Балтикою, де проживала велика кількість німців. Тож зрозуміло, що основна маса колоністів зосереджувалася саме вздовж цих доріг [5, с. 24].

На початку 1863 р. вибухнуло чергове польське повстання, яке знайшло підтримку польських магнатів Волині. Царський уряд вирішив використати його поразку для нового обмеження польського землеволодіння. За його розпорядженням усе майно активних учасників "бунту" було конфісковано в казну, а їхні спадкоємці викреслювалися з числа землевласників [8, с. 24]. Правилами від 15 березня 1863 р. на маєтки осіб, що брали безпосередню участь у повстанні, було накладено секвестр. При цьому йому підлягала не тільки нерухома власність, але й рухомість, у тому числі майно, яке знаходилось у тимчасовому користуванні або в позитивному володінні. За цих умов з метою відновлення занедбаного господарства краю 23 березня 1863 р. вийшло царське положення, яке визнало доцільним залучити в край представників інших губерній, які мали достатні кошти, а також іноземних поселенців. Одночасно було заборонено продавати, дарувати, віддавати в оренду маєтки особам польського походження та євреям. Після придушення повстання наплив німецьких переселенців на Волинь посилювався.

Цьому сприяло те, що уряд щедро роздавав землі активних учасників повстання російським поміщикам і колоністам. Як результат – лише протягом 1863 р. сюди переїхало з Царства Польського 285 німецьких поселенців; з Пруссії – 30; з Австрії – 24. У наступні роки вони

продовжували прибувати переважно з Царства Польського, яке найбільше постраждало від повстання.

Ці переселенці в основному селилися неподалік від головних транспортних шляхів, утворюючи так звані лісові колонії навколо Новоград-Волинського, Луцька, Житомира, Рівного. Аналіз джерел свідчить, що три четверти усіх німецьких колоній знаходилися на північ від старого Києво-Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград-Волинський – Корець і мав такі межі: на сході по лінії Коростень – Білокоровичі – Андріївка Сушанська (на північ від Олевська); на заході по лінії Олевськ – Городниця – Корець. Ще одна значна кількість німецьких поселень знаходилася на півдні від тракту; її межі проходили по лінії Житомир – Романів – Любар – Остропіль. Колонізація Волині в другій половині XIX ст. проходила швидкими темпами. У 1874 р. Волинський губернатор доповідав у Київ про кількість іноземних колоністів в регіоні. Ці дані можна викласти в таблиці: [7, с. 168]. Дані таблиці свідчать, що за десятиліття (1861-1871 рр.) кількість німецьких поселенців у губернії збільшилась у 2,5 рази. При цьому переселенські потоки в основному були спрямовані на територію Житомирського, Луцького, Дубненського, Новоград-Волинського повітів. Найменше були заселені колоністами Ізяславський і Старокостянтинівський повіти.

Документи Житомирського обласного архіву свідчать, що в 70-х роках XIX ст. німецька колонізація на Волині продовжує посилюватись. На ім'я Волинського губернатора надходять численні прохання про дозвіл на придбання землі пруськими підданими. Так, у серпні 1877 р. канцелярія губернатора отримала з Овруцького повіту прохання пруських підданих лютеранського віросповідання про дозвіл придбання земельної власності в такій кількості: Криштоф Гайка – 31,5 дес, Йоган Штрайц – 42 дес, Адам Налец – 21 дес, Альберт Нейман – 21 дес, Амалія Гафке – 10,5 дес, Карл Реслер – 10 дес. При цьому вказувалося, що всі вони мають власні кошти для придбання земельних ділянок і бажають залишатися іноземними підданими. Також надходять телеграми від начальника Варшавської губернії з проханнями дозволити переселення в губернію німецьких колоністів [12, с 4].

Більшість прохань вирішувалася позитивно. Водночас на початку 70-х років Волинський губернатор видає ряд розпоряджень, які певним чином регламентували і впорядковували колонізацію краю. Циркуляри та розпорядження губернатора щодо німців почали певною мірою гальмувати процес напливу колоністів у регіон. Аналіз документів свідчить, що вже з початку 70-х рр. XIX ст. починається масова еміграція з губернії менонітів, що було пов'язано з проведенням в імперії військової реформи, яка передбачала загальну повинність. Починаючи з 1872 р., вони починають масово емігрувати до США та Канади. Царський уряд запропонував їм альтернативну службу санітарами в лікарнях або ж поступати на державну службу по догляду за лісами. Меноніти відмовилися від пропозицій уряду і до 1874 р. більшість із них виїхала з Волині до США (основні їхні поселення були в той час у штаті Північна Дакота, частково в Оклахомі та Канзасі). Концентрація колоністів в прикордонній Волинській губернії у 60-70-х рр. XIX ст. і погіршення відносин із Німеччиною змусили царський уряд адміністративними методами перешкоджати німецькій колонізації Волині, що призвело до поступового зменшення кількості німців у регіоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Schneefuss W. *Deutschum in Sud-Osteuropa*. – Leipzig, 1939. – 145 s.
2. Писаревский Г. Г. *Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам)*. – М., 1909. – 340 с.
3. Клаус А. *Сектаторы-колонисты в России // Вестн. Европы*. – СПб., 1868. – Т.4. – 365 с.
4. Arndt N. *Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick* – 1994. – 96 s.
5. Giesbrecht W. *Wolhynien und Wolhyniendeutschen. // Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien*. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984. – 184 s.
6. Praxenthaler B. *Aktenbestande uber Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir*. – Osteuropa Institut., Munchen. – 1995. – 101 s.
7. Забелин А. *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии*. – Ч. 1. – К., 1887. – 386 с.
8. Картавцев Е. *Обрусение землевладения в Юго-Западном крае*. – К., 1877. – 152 с.
9. Holz H. *Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien. // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien*. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992. – 194 s.
10. *Центральний державний історичний архів України*. – Ф. 493, оп. 18, спр. 75, арк. 278; Ф. 442, оп. 1, спр. 1932, арк. 1-791.
11. Воронин А. *Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае*. – К., 1871. – 17 с.
12. *Державний архів Житомирської області*. – Ф. 70, оп. 1, спр. 63, арк. 4.

SUMMARY

On the basis of numerous archival, statistical and German sources the origin of Volyn Germans, dynamics of their number and regions of their compact settlement.

Key words: *German colonists, menonits, the Volyn province.*